

SEBASTIAN BALFOUR, «L'opinió popular sobre el conflicte del 1898», dins *“Escolta, Espanya”*. Catalunya i la crisi del 98. Proa, 1998.

La guerra hispano-nord-americana i el Desastre de 1898 han estat vistos gairebé exclusivament amb els ulls dels membres de l'elit, tot i que molt pocs van participar en aquells esdeveniments. Sabem prou bé què en pensaven, de la guerra i la derrota, els polítics, els militars, la premsa, els negociants, etc.; després del «desastre», els historiadors i altres comentaristes es van concentrar gairebé obsessivament en les meditatives consideracions dels intel·lectuals, la mal anomenada Generació del 98, i en van sobreestimar de bon tros la influència real sobre el curs de la història.

Però no sabem pràcticament res de què pensava de la guerra la gent normal; i encara menys, de com se sentien els soldats que hi van lluitar. No és gens estrany que hi hagi una greu manca d'evidència pel que fa a les actituds populars. Les pàgines dels diaris, els llibres i els pamflets

que es van publicar posteriorment anaven plens de relats i de debats sobre la guerra que reflectien les opinions de les elits i dels segments més articulats de les classes mitjanes. Però ningú no va recollir les opinions de les classes treballadores i obreres, que és el que ara esperaríem que es fes; no es va publicar cap recull de cartes dels soldats, la majoria dels quals, per no dir tots, tanmateix eren analfabets. Després del Desastre, tampoc no hi va haver cap canal democràtic que permetés articular els sentiments populars pel que feia als sacrificis que la guerra havia implicat: la pèrdua dels homes de la família, les malalties i la pobresa dels qui tornaven. L'únic mitjà que tenim per reconstruir l'experiència popular de 1898 i arribar a una hipòtesi provisional és la refracció d'aquesta experiència mitjançant, sobretot, les memòries, els informes oficials, els espectacles populars, com ara el *género chico*, i els articles de premsa sobre el comportament popular.

Les fonts contemporànies deixen ben clar que les guerres colonials i la guerra hispano-nord-americana van impulsar els governants de la Restauració a endegar un esforç general per mobilitzar l'opinió pública, aconseguir diners i crear un exèrcit que els permetés defensar les restes del

vell Imperi espanyol. Va ser el primer intent global de nacionalitzar Espanya, és a dir, de propagar els valors nacionals representats per les elits dirigents en una societat encara dominada, en gran manera, per les lleialtats i les identitats locals i religioses.¹ Es va encoratjar els pobres i els analfabets de les zones rurals més remotes del país a identificar-se amb una nació que amb prou feines es podien imaginar i que estava en guerra amb un enemic del qual probablement ben poc havien sabut fins aquell mateix moment.

Aquesta mobilització nacional va ser tant física com ideològica. Durant les guerres, la «quinta», o reclutament militar, va arribar a allistar el 13% de la població. Els fills de l'elit i de les classes mitjanes relativament pròsperes podien evitar el servei militar pagant a l'estat una «redempció metàl·lica», pagant un substitut que no hagués estat cridat per fer el servei, o mitjançant el suborn i l'*enchufismo*. El resultat d'això va ser que el pes de la lluita va recaure en les classes més pobres, que no podien reunir prou diners o

---

¹ Per a un debat recent sobre el nacionalisme i l'Estat a l'Espanya del segle XIX, vegeu Borja DE RIQUER, «Problemas y líneas de investigación en torno a la débil nacionalización española del siglo XIX», a Antonio MORALES MOYA i Mariano ESTEBAN DE VEGA, *La historia contemporánea de España*, Salamanca, 1996, pàg. 73-92.

que, senzillament, necessitaven els diners que podien obtenir sacrificant els homes joves i mitjançant el sistema de substitució, per pagar antics deutes o millorar temporalment el nivell de vida.

La mobilització ideològica per a la guerra la van dur a terme la monarquia, els partits polítics de les classes dirigents, les elits locals, els cacics, el clergat, els militars, els barons de la premsa i els funcionaris de les cambres de comerç i d'altres organitzacions similars. Se'ls van unir la majoria de republicans, antics opositors del règim que van moderar les seves crítiques a fi de donar suport a un objectiu comú, la defensa de l'Imperi. Hi havia moltes maneres de propagar els valors de l'esforç. A l'abril de 1898, la reina mare va llançar una campanya nacional de subscripcions per finançar la guerra, amb comitès pràcticament en cada població d'Espanya, que representaven els diversos sectors de la població treballadora.² El clergat, en els seus sermons, comparava la defensa de l'Imperi amb la defensa del catolicisme contra el protestantisme. S'utilitzaven les cerimònies religioses per recollir contribucions financeres i beneir els soldats que marxaven a la guerra. Es duien a

---

² *El imparcial*, articles de diaris d'abril i maig de 1898; *La Publicidad*, 23 d'abril de 1898.

terme processons religioses per pregar per la victòria i la pau, com ara la «rogativa», una cerimònia que, generalment, se celebrava per demanar una bona collita.³

Les autoritats locals i els militars es van emparar dels espais públics —carrers, places, estacions de tren i ports marítims— per excitar el patriotisme de la població. Es portava els reclutes a la guerra enmig de banderes onejants, discursos i la música de l'Himne de Cadis i altres himnes patriòtics. Entre els fòrums públics de propagació del nacionalisme, hi havia la cambra de debats del Parlament, les escoles, les universitats, les cambres de comerç, els ajuntaments, els teatres, els cafès, les places de braus, les competicions esportives i altres indrets d'esbarjo públic, com ara els circs.⁴

Llevat de la petita minoria que s'oposava a la guerra, l'espectre polític se servia d'una retòrica comuna de la guerra. El tret més important n'era l'americà com a «l'altre».

---

³ Per exemple, «Notas religiosas», *Diario de Zaragoza*, 8 de desembre de 1896.

⁴ Per a més detalls sobre aquests espais públics, vegeu Sebastian BALFOUR, *El fin del imperio español 1898-1923*, Barcelona, 1997, pàg. 97-99. La narració més vívida d'un testimoni presencial es troba a José FRANCO RODRÍGUEZ, *El año de la derrota 1898. De las memorias de gacetillero*, Madrid, 1936. Vegeu, també, E. GUTIÉRREZ-GAMERO, *Mis primeros ochenta años (memorias)*, Barcelona, 1934.

Se'l definia com a plebeu i inculte, i l'estereotip dominant era el porc. En la cultura espanyola, el porc representava la cobdícia, la covardia i, per extensió, el mercantilisme. En una caricatura que va sortir poc després de l'esclat de la guerra amb els Estats Units, es veu un soldat espanyol que punxa amb una baioneta el coll d'un porc nord-americà, decorat amb barres i estrelles, i que li fa vomitar monedes.⁵ La implicació d'aquestes associacions era que el capitalisme nord-americà o, de fet, el capitalisme en general, no s'adeia amb el coratge militar.

Naturalment, l'antítesi d'aquest nord-americà com a «l'altre» era el mite espanyol de la identitat. El discurs general d'aquest nacionalisme posava l'èmfasi en les suposades qualitats de noblesa, virilitat i cavallerositat de la raça espanyola, que anaven acompanyades del menyspreu aristocràtic pel comerç. És clar que, més que no pas dels corrents moderns i burgesos de la cultura espanyola, aquests valors provenien de l'Espanya tradicional. Per tant, reflectien l'hegemonia cultural de l'oligarquia terratinent i de l'Església, que dominaven la societat espanyola. De la

---

⁵ *La campana de Gràcia*, abril de 1898; hi ha una reproducció d'aquesta caricatura a BALFOUR, *op. cit.* pàg. 102. Una imatge similar apareix a *Blanco y Negro*, 2 de juliol de 1898.

mateixa manera, les icones del nacionalisme espanyol que van proliferar, fins i tot en la premsa republicana de preguerra, com ara el lleó, el brau i la Mare de Déu, estaven amarats d'associacions ètiques provinents de la moralitat conservadora i catòlica.⁶

Si hem de jutjar per nombroses fonts, els esforços de l'Estat espanyol i de les elits per mobilitzar la població per a la guerra al voltant d'aquests valors van tenir força èxit en les ciutats i els pobles grans. Durant les setmanes anteriors al primer enfrontament militar amb els Estats Units, en les ciutats espanyoles hi va haver nombroses manifestacions antiamericanes, malgrat que les expressions d'aquesta mena estaven prohibides. Moltes eren encapçalades per estudiants, però també hi participaven grups d'obrers i és evident que els manifestants gaudien de suport generalitzat allà on anaven, encara que sovint topessin amb la policia.⁷ Les *corridas* van ser l'expressió pública més general de nacionalisme probè·lic, però també es duïen a terme altres

---

⁶ Quant a la utilització que els republicans fan d'aquests valors, vegeu José ÁLVAREZ JUNCO, *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista*, Madrid, 1990, pàg, 209-212.

⁷ Per exemple, *La Publicidad*, 23 i 24 d'abril de 1898; GAZIEL, *Tots els camins duen a Roma. Història d'un destí 1893-1914*, Barcelona, 1958, pàg. 106.

activitats per recollir diners en llocs com ara clubs esportius, escoles i ajuntaments.⁸

Tanmateix, la popularitat de la guerra no era tan uniforme com suggereixen les nombroses exhibicions públiques de patriotisme. Potser no era una coincidència que els defensors més fervents de la guerra pertanyessin als segments més articulats de la societat i que, gràcies als seus ingressos i a l'accés que tenien al poder i al patronatge, tinguessin menys probabilitats d'haver d'assumir la càrrega del servei militar. A l'hora d'avaluar el grau d'impopularitat del conflicte, el problema rau en el fet que l'ambient predominant de nacionalisme fervent i de mobilització feia difícil expressar públicament l'oposició a la guerra. Quan aquesta oposició es va arribar a manifestar, tothom, llevat de la premsa antimilitarista, la va ignorar. Per exemple, només *El Socialista* va informar que, al gener de 1898, a la Corunya, els soldats que embarcaven cap a Cuba havien protagonitzat un petit aldarull antireclutament.⁹ Altres protestes van ser associades, gairebé sempre, amb

---

⁸ Per exemple, *El Enano* i *Madrid Taurino*, 1 de maig de 1898; *El imparcial*, 24, 28 i 30 d'abril de 1898.

⁹ 28 de gener de 1898. Gaziel també recorda haver vist treballadors que protestaven contra l'embarcament de tropes al passeig de Colom, *op. cit.*, pàg. 100.

l'oposició a la guerra dels socialistes, els anarquistes o els federalistes de Pi i Margall. Tanmateix, el clima d'hostilitat contra els sentiments antibèl·lics era tan fort que fins i tot aquestes protestes —com ara una petita manifestació de dones que va tenir lloc a Saragossa el 1987, durant la guerra hispano-nord-americana— no eren sempre directament contra la guerra, sinó que sovint només expressaven la desigualtat dels sacrificis que calia fer. Els socialistes, per exemple, feien campanya amb el lema: «Que vayan ricos y pobres» i «O todos o ninguno».¹⁰

És molt probable que els sentiments d'hostilitat o d'indiferència envers la guerra només es manifestessin en l'àmbit privat. Tanmateix, més general que una opinió antibèl·lica era el sentiment que la causa no valia l'enorme sacrifici que s'exigia als soldats i les seves famílies. Una indicació d'aquesta actitud la tenim en l'augment del nombre dels qui es van escapolir del servei militar o van desertar en el període de 1896 a 1898, sobretot en les àrees properes a la costa o a les fronteres, que facilitaven la fugida. El 1901, un diari calculava que hi havia 16.000

---

¹⁰ Per a la manifestació de 1896, *El imparcial*, *Diario de Zaragoza*, *Heraldo de Aragón*, 1-3 d'agost.

desertors només a les províncies del sud de França.¹¹ Tanmateix, les desercions i l'augment paral·lel de les redempcions metàl·liques no indiquen, necessàriament, que fos més important l'oposició a la guerra que la manca de voluntat de participar-hi. D'altra banda, les escapades del servei militar suggereixen que moltes famílies tenien poca consciència de la seva responsabilitat envers l'estat i la corona en una època de mobilitzacions de masses i que, probablement, aquesta consciència encara estava menys desenvolupada a les àrees menys integrades en el concepte de nació.¹²

Escriptors com ara Unamuno, Gaziol i Macías Picavea van recollir altres símptomes de l'avversió popular o del distanciament de la guerra. Unamuno va escriure a Ángel Ganivet que, el mateix dia del desastre de Cavite, havia contemplat els camperols «trillando centeno, ignorantes de cuanto a la guerra se refiere, y estoy seguro de que eran en toda España muchísimos más los que trabajaban en silencio, preocupados tan sólo con el pan de cada día, que

---

¹¹ *El imparcial*, 17 de juny de 1901.

¹² Per a un interessant debat sobre aquest tema, vegeu Carlos SERRANO, *Le tour du people. Crise nationale, mouvements populaires et populisme en Espagne (1890-1910)*. (Madrid, 1897).

los inquietos por los públicos sucesos».¹³ Macías Picavea també va escriure més tard sobre la guerra: «desde el principio al fin ha sido impopular, rotundamente impopular. He debido recorrer durante ella, no ya centros urbanos burocráticos, sino una gran parte de la España rural, de nuestros pobres campos... La nota escrupulosamente recogida fue constante... que la guerra cubana era un desatino; que los insurrectos tenían razón; que la isla debía venderse a todo trance. Terratenientes, cultivadores, pequeños industriales y comerciantes, hasta políticos de los varios partidos, entre ellos diputados provinciales y concejales en ejercicio corriente, expresaron idéntica opinión con unanimidad rara vez sentida en nuestro pueblo. Y también por todas partes, en villas, ciudades, campos y aldeas, oí formular, con la mas clara intuición este juicio: “No será lo peor que perdamos Cuba sino que Cuba nos pierda a nosotros!” He aquí el sentir nacional, o en España jamás le hubo ni ha de haberle...»¹⁴

---

¹³ Carta esmentada a Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia Política de la España Contemporánea*, Madrid, 1956, vol. 2, pàg. 621.

¹⁴ Ricardo MACÍAS PICAVERA, *El problema nacional. Hechos, causas, remedios*, Madrid, 1899, pàg. 276. GAZIEL, *op. cit.* pàg 110-111.

Tanmateix, segurament va influir en un retrat tan decididament negatiu de la guerra el brusc canvi de clima que es va produir després del «desastre». Després de la guerra, era més fàcil recordar els dubtes que la gent havia expressat en privat que no pas l'aclaparadora demostració de confiança en la supremacia d'Espanya d'abans de la guerra. L'efecte més immediat de la derrota espanyola va ser un seriós afebliment de la legitimitat de l'Espanya tradicional i oligàrquica. Els governs responsables de la derrota havien estat constituïts íntegrament per representants d'aquesta categoria. Malgrat la continuïtat del regim polític, el seu poder, ja limitat, de conservar o guanyar-se la lleialtat de la gent es va veure encara més soscavat. Arran de la guerra, les ideologies i identitats alternatives, des del regionalisme fins al socialisme, van prendre força entre les masses populars.

Pel que fa a les reaccions populars al «desastre», no hi ha cap dubte que l'experiència que van passar els obrers i camperols i les seves famílies de la mobilització, la guerra i la derrota va intensificar el procés de canvi de lleialtats. Les condicions que van patir els veterans que tornaven havien de crear, per força, un profund ressentiment envers l'Estat.

Van tornar en circumstàncies pèssimes, molts d'ells greument malalts de febre groga o malària, amb els uniformes fets parracs, sense prou diners a la butxaca perquè l'Estat anava endarrerit en els pagaments. A causa de l'absència dels combatents, les famílies havien hagut de patir dificultats econòmiques; per als qui hi van perdre un fill, un germà o un pare, les conseqüències devien ser insuportables.

Com passa amb totes les actituds populars de l'època, hi ha pocs testimonis de les opinions dels veterans en tornar a casa i de les seves famílies, i dels parents dels qui hi havien mort. El dolor i les dificultats es van mantenir en l'àmbit privat i ningú no els va enregistrar. Però hi va haver nombrosos incidents durant els quals la ràbia i el ressentiment van sortir a la superfície i es van fer públics. Hi havia aldarulls quan les tropes que tornaven de la guerra desembarcaven en els ports i hi va haver manifestacions de grups de veterans contra el govern perquè no se'ls havia pagat tot el que se'ls devia.¹⁵ Els disturbis que es van produir arreu d'Espanya a l'estiu de 1899 contra la pujada dels impostos dels articles bàsics de consum anaven plens

---

¹⁵ Per exemple, «Incidente lamentable», *El Nuevo País*, 12 de desembre de 1898, i *El Imparcial*, 23 de març de 1899.

de referències a la guerra. Entre els capitostos, hi havia veterans de guerra. Per exemple, durant el motí de Saragossa, la guàrdia civil va matar d'un tret un jove que havia combatut a Cuba durant cinc anys. El seu pare va alçar-ne el cos perquè els manifestants el veiessin i va cridar: «Vino de Cuba! / Era sargento! / No ha cobrado sus alcances! / Trató de protestar contra el gobierno!» Sembla ser que la fúria de la multitud es va intensificar.¹⁶

Basilio Paraíso, dirigent del moviment de protesta dels petits negociants contra la pujada d'impostos, va assenyalar la relació entre els efectes de les guerres i els aldarulls de després del «desastre». La protesta, va afirmar: «acaso responda al malestar general. Las mujeres intervinieron porque no pueden olvidar los sufrimientos que han pasado al dar sus hijos para la guerra».¹⁷ Dues cançons d'una popular sarsuela de l'època, *Gigantes y Cabezudos*, de Miguel Echegaray, també estableixen una relació entre els aldarulls i els terribles tràngols de la guerra.¹⁸ El 1909, la Setmana Tràgica de Barcelona

---

¹⁶ *El Heraldo* i *El Heraldo de Aragón*, 28 de juny de 1899.

¹⁷ «Temores», *El Imparcial*, 1 de juliol de 1899.

¹⁸ Miguel ECHEGARAY, *Gigantes y cabezudos. Reseña y explicación de la Zarzuela Cómica en un acto y tres cuadros*, Sant Sebastià, 1899.

(acompanyada d'incidents una mica menys violents en altres llocs) va representar el rebuig inequívoc dels estrats populars de la ciutat a donar suport a cap altra guerra colonial.

Tanmateix, el clima de canvi social que hi havia a Espanya també era resultat de l'acceleració del procés de modernització que va tenir lloc durant la dècada de 1890. Les conseqüències socials, econòmiques i ideològiques del «desastre», juntament amb el ritme cada vegada més accelerat de la modernitat, van transformar la relació entre l'Estat i la societat en molts llocs d'Espanya. Tres anys després de la guerra hispano-nord-americana, un diari nacional resumia el nou tarannà de les masses populars: «El Estado español no ha sabido hacerse amar y ha dejado de ser temido». ¹⁹

---

¹⁹ «Factores de disciplina», *El Imparcial*, 2 de juny de 1901.